

УДК 94 (477) «18/19»

ЗАГАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІ РОЗВИТКУ ОБРОБНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ В УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Микола Москалюк

Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка,
46027, Тернопіль, вул. М. Кривоноса, 2
e-mail: moskalyuk.mykola@gmail.com

Найпоширенішими галузями обробної промисловості в Україні у досліджуваний період були: цукрова, горілчана, борошно-мельна, салотопна, цегельна, суконна, шкіряна, олійна, тютюнова й інші. Окремі дослідження з даної проблематики можна знайти у роботах І. Гуржія, В. Крутікова, Т. Лазанської, П. Ляценка, О. Нестеренка, А. Сегеди, Н. Темірової й ін. Дані дослідники у своїх працях охоплюють лише окремі аспекти розвитку промисловості в Україні у зазначений період. Отже предметом дослідження є розвиток обробної промисловості українських губерній Російської імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Мета роботи полягає у з'ясуванні розвитку домінуючих галузей обробної промисловості в українських губерніях Російської імперії у зазначений період.

До 60-х років ХІХ ст. у Росії переважало поміщицьке господарство, яке гальмувало виникнення та розвиток ринкових виробничих відносин. Проте, вже з другої половини ХVІІІ ст. у країні інтенсивно відбувався процес розкладу феодального господарства. У 1860 р. по всій Наддніпрянській Україні, за неповними даними, налічувалося 2147 промислових підприємств (без винокурних), з кількістю робітників близько 85800 чоловік [1].

Реформа 1861 р. розчистила ґрунт для утвердження промислового капіталізму у Росії й Україні. Але і після реформи, пережитки кріпосництва ще зберігалися [2]. У пореформені сорокаріччя здійснювалися такі економічні перетворення, які у деяких країнах Європи займали цілі століття.

Під дією загальних економічних законів цей розвиток проходив нерівномірно – роки піднесення змінювалися періодами спадів і криз. Вже у 1873-1876 рр. промислова криза

охопила Росію, у тому числі й Наддніпрянську Україну, а потім, після деякого промислового поживлення, криза повторилася у 1880-1886 рр. [3]. Серед них особливе місце займає період промислового піднесення 90-х років ХІХ ст., який привів до зміни матеріально-технічних умов виробництва та значного зростання продуктивних сил [4].

Головним результатом і рушієм усіх змін, що відбувалися у пореформену добу в народному господарстві, стала велика промисловість і механізований транспорт, що розвивалися з дивовижною швидкістю [5]. Одним з важливих факторів, що значною мірою зумовили високі темпи розвитку промисловості у 90-ті роки ХІХ ст., було прискорене будівництво залізниць. Певне значення мали також протекційний митний тариф 1891 р., державні замовлення, приплив іноземного капіталу й ін. [6].

Невпинно збільшувалася кількість найманих робітників, які у 1860 р. становили по всій Росії 87% і по Україні 75% від загального числа робітників. Більшість робітників складалася з оброчних селян, які заробляли гроші для сплати поміщикам оброку [7]. У 1860 р. кількість робітників в Україні становила 85,5 тис., а на початку ХХ ст. – 360 тис. чоловік [8].

В українських губерніях у пореформений період, за винятком кількох перших років після скасування кріпацтва і під час криз, неухильно зростала кількість промислових підприємств, сума вартості виробленої ними продукції. Так, якщо у 1869 р. в Україні нараховувалося 3712 фабрик і заводів, то у 1897 р. їх уже було 8063 [9]. Ці дані свідчать про те, що зростання промисловості Наддніпрянської України відбувалося, в основному, не за рахунок збільшення кількості промислових підприємств, а внаслідок створення

нових потужних підприємств і розширення виробництва на існуючих підприємствах.

Поряд із промисловістю розвивалося і кустарне виробництво. На початку ХХ ст. кустарними промислами у Волинській губернії займалися: в Овруцькому повіті 13% селянських дворів, у Житомирському – 12%, у Новоград-Волинському – 8%. Всього у Житомирському, Новоград-Волинському й Овруцькому повітах у 1900 р. налічувалося понад 25 тис. кустарів [10]. У 1893 р. у губернії нараховувалося 1672 великих і малих промислових підприємств. Домінуюче місце тут займали цукрові та винокурні заводи і фабрики [11]. У 1896 р. всіх фабрик і заводів у Житомирському повіті нараховувалося 74 [12]. У 1896 р. у Володимир-Волинську і повітах Волинської губернії нараховувалося 3 заводи по виробництву скла, 6 винокурних, 5 смоляних, 11 шкіряних, 1 свічковий, 35 маслосійних, 2 пивоварних і 17 цегельних заводів [13].

У пореформений період Катеринославська губернія швидко перетворювалась на центр промисловості Півдня країни. Так, якщо у 1861-1870 рр. тут було засновано 4 нових промислових підприємства, то у 1871-1880 рр. – 30, у 1881-1890 рр. – 57, у 1891-1900 рр. – 164 [14].

Промислових підприємств у 1897 р. на Катеринославщині за даними казенної палати нараховувалося 728 з річним оборотом у 15395 тис. руб.; торгівельних закладів – 7260 з оборотом за рік у 96458 тис. руб. Промислових закладів, за даними старшого фабричного інспектора – 804, зокрема, мукомельних було 192 [15]. Станом на 1 січня 1899 р. у Катеринославській губернії було 1387 підприємств фабрично-заводської промисловості (без млинів), з продуктивністю виробництва у 193,9 млн. руб. з 108311 робітниками [16].

Водночас набували дальшого розвитку кустарні промисли Черкаського повіту. За неповними даними, у 1912 р. тут працювало 19500 кустарів [17].

Велика концентрація обробної промисловості призводила до утворення монополістичних об'єднань у Черкаському повіті. Так, 1887 р. на з'їзді цукрозаводчиків у Києві був створений синдикат, керівну роль у ньому зайняли Бобринські (що мали 6 заводів), Браницькі (7), Потоцькі (7), Бродські (9), Те-

рещенко (7). Основним завданням цього об'єднання було не допустити зниження цін на внутрішньому ринку [18].

Значно прискорилися темпи розвитку обробної промисловості у Києві після відміни кріпосного права. Найбільш розвиненими галузями промисловості у місті були харчова та легка [19]. У 1893 р. у Київській губернії було 673 фабрики і заводи, серед яких найбільше значення мали 62 цукрові, 4 рафінадних, 77 винокурних і мукомельних [20]. У 1899 р. заводів і фабрик у губернії нараховувалося 121 [21], а у 1914 р. – 566 [22]. Київ з його великими банками був більш-менш самостійним – хоча і залежним від петербурзьких банків – фінансовим центром обробної промисловості [23].

Всіх фабрик і заводів, які діяли у 1894 р. у Подільській губернії, нараховувалося 5314, де працювало 25685 робітників. Загальна сума виробництва становила 32148059 руб. [24]. У 1899 р. на Поділлі було 52 фабрики, де робітників нараховувалося понад 100 чоловік на кожному із підприємств [25]. Найбільш розвиненими були цукрові заводи [26].

Невелика кількість статистичних даних не дає можливості скласти повний опис існуючих у Полтавській губернії кустарних промислів. Найбільш поширеними було створення виробів із дерева, гончарний промисел, ткацтво, шкіряне виробництво, ковальський промисел, гребінний і чоботарський [27]. На Полтавщині у 1893 р. було 4078 фабрик і заводів. Більша частина промислових закладів була незначною та мала кустарний характер [28].

На Харківщині у 1863 р. існувало 25 винокурних заводи, 5 пивоварних, 2 паперові фабрики. У селян – 1 винокурний завод. Всіх підприємств по виробництву промислової продукції було 35, які виготовили її на суму 378662 руб. 78 коп. і нараховували 449 робітників [30]. Із галузей обробної промисловості на Харківщині у 1893 р. домінувала цукрова промисловість, також помітно розвивалася тютюнова промисловість [31]. Серед інших підприємств Харківської губернії на початку ХХ ст. існувала ватна фабрика із 57 робітниками торгового дому «Г.М. Гусаров – П.Ф. Міланов»; суконна фабрика товариства на паях Харківської суконної мануфактури з

10 робітниками, джгутово-канатна фабрика з 17 робітниками [32]. За даними 1895 р. Харківська губернія за виробництвом промислової продукції посідала одне з провідних місць в Україні. На той період тут налічувалося 893 підприємства, у тому числі 360 – фабрично-заводського типу [33].

Значним промисловим центром була Одеса, в якій налічувалося у другій половині XIX ст. близько 500 заводів і фабрик, переважно середніх розмірів. Найбільшою була питома вага підприємств харчової (24% від загальної кількості) і текстильної (9%) промисловості [34].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. Херсонська губернія стала одним із великих центрів кустарної та ремісничої промисловості на півдні України. Головними галузями її були харчова, швейна, обробка волокна [35].

У пореформений період виникають нові та розширюються діючі кустарні промисли і ремесла. Зокрема, в Єлисаветградському повіті ними займалися 6,4% селянських господарств, в Олександрійському – 17,5% [36].

У 1861 р. у Херсонській губернії було 129 винокурних заводів, 31 пивоварний і 52 тютюнові фабрики [37]. Також у цей період тут існувала така кількість пивоварних заводів: у губернських містах – 8, а у повітах – 102; з продажу напоїв: у повітах – 8, а у містах – 1003; горілчаних: у містах – 13, у повітах – 2684 заводи. Оптових складів із продажу напоїв існувало 14 [38].

Кількість промислових закладів в Одеському повіті у 1912 р. становила 1776, у тому числі із характером фабрично-заводського виробництва був 401 заклад, кустарних і ремісничих – 1375 [39].

У 1898 р. на Херсонщині нараховувалося 1522 промислових підприємства із 35795 робітниками, які виробили продукції на 86133875 руб. [40], зокрема, із цієї кількості 10 підприємств були харчовими, які у цей період виготовили продукції на суму 41114614 руб. і нараховували 546 робітників [41].

У Чернігівській губернії наприкінці XIX ст. існували кустарні промисли, які розповсюджувалися переважно у тих місцях, де відчувалася недостача землі [42]. У 1900 р. тут налічувалося 85520 кустарів, 61876 чо-

ловік займалися відхожими промислами [43]. У 1913 р. в Чернігівській губернії налічувалося понад 80 різних видів промислів, на яких працювало 79690 кустарів, з них 18828 у містах і 60862 у селах [44]. За кількістю промислів Чернігівщина посідала одне з перших місць серед усіх губерній Росії. У 1893 р. фабрик і заводів у Чернігівській губернії нараховувалося 1077. Загальна сума виробництва становила 21662984 руб. [45].

Швидкий розвиток ринкових відносин у промисловості Наддніпрянської України обумовив зростання її питомої ваги у промислового виробництва Росії [46].

Зростання виробництва у 1906-1907 рр. в одних галузях поєднувалося із застоєм в інших. Наприкінці 1909 р. спостерігалось пожвавлення у промисловості, а вже у 1910 р. почалося промислове піднесення. Воно було зумовлене низкою врожайних років.

Промислове піднесення було пов'язане також з підготовкою до назріваючої війни. Царський уряд асигнував великі кошти на підготовку до війни, на побудову воєнних заводів і т.д. Упродовж тільки 1909-1910 рр. на саме лише будівництво військово-морського флоту та на зведення стратегічних залізниць було асигновано понад 375 млн. руб. [47].

Загалом, упродовж 1900-1913 рр. Росія, у тому числі й Наддніпрянська Україна, піднялася на більш високий щабель індустріального розвитку: промислова продукція у країні зросла у 2 рази, а кількість робітників у промисловості – у 1,5 рази [48].

Промислове піднесення у 1910-1913 рр. було перерване Першою світовою війною. У зв'язку з перебудовою роботи промисловості на військовий лад значно скоротилося виробництво машин та обладнання.

Отже, промислове підприємництво посідало важливе місце у поміщицькій економіці. Його формування розпочалося ще у до-реформений період, але свого розквіту воно досягло уже після скасування кріпацтва [49]. Фабрично-заводська промисловість, відтісняючи на задній план мануфактуру, підкоряла собі селянські промисли, витісняла міське ремесло. Вона стала визначальним фактором порайонної промислової спеціалізації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Нестеренко О.О. Розвиток капіталістичної промис-

ловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. / О.О. Нестеренко. – К.: Держполітвидав УРСР, 1952. – С. 7-8.

2. Там само. – С. 8.

3. Гуржій І.О. Боротьба трудящих мас України проти соціального і національного гніту в період капіталізму / І.О. Гуржій, М.Н. Лещенко. – К.: Радянська Україна, 1958. – С. 5.

4. Сегеда А.П. З історії промислового піднесення в Росії і на Україні в 90-ті роки XIX ст. / А.П. Сегеда // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Республіканський міжвід. зб. наук. праць. – 1983. – Вип. 17. – С. 48.

5. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / Т. Лазанська. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – С. 7.

6. Сегеда А.П. Розвиток і зміни в структурі найважливіших галузей промисловості України в 90-х роках XIX ст. / А.П. Сегеда // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Республіканський міжвід. зб. наук. праць. – 1982. – Вип. 15. – С. 77.

7. Нестеренко О.О. Вказ. пр. – С. 8.

8. Там само. – С. 16.

9. Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років XIX ст. / І.О. Гуржій. – К.: Наукова думка, 1968. – С. 20-21.

10. Історія міст і сіл Української РСР. Житомирська область. – К.: Інститут історії Академії наук УРСР, 1973. – (Серія книг «Історія міст і сіл Української РСР»: у 26 т. / голов. редкол.: П.Т. Тронько (голова) [та ін.]). – С. 29-30.

11. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь Российской империи. – Т. 2. – СПб.: Издание А.С. Суворина, 1897. – С. 312.

12. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО), ф.70, оп.1, спр.544, арк.9.

13. ДАЖО, ф.70, оп.1, спр.543, арк.13зв.

14. Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область. – К.: Інститут історії Академії наук УРСР, 1969. – (Серія книг «Історія міст і сіл Української РСР»: у 26 т. / голов. редкол.: П.Т. Тронько (голова) [та ін.]). – С. 18.

15. Там само. – С. 22.

16. Історія міста Дніпропетровська / [за ред. А.Г. Болебуха]. – Дніпропетровськ: В-во «Грані», 2006. – С. 212.

17. Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. – К.: Інститут історії Академії наук УРСР, 1972. – (Серія книг «Історія міст і сіл Української РСР»: у 26 т. / голов. редкол.: П.Т. Тронько (голова) [та ін.]). – С. 37.

18. Там само. – С. 36.

19. История городов и сёл Украинской ССР. Киев. – К.: Институт истории Академии наук УРСР, 1982. – (Серія книг «Історія міст і сіл Української РСР»: у 26 т. / голов. редкол.: П.Т. Тронько (голова) [та ін.]). – С. 115.

20. Вся Россия... – С. 724.

21. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІА України у м. Києві), ф.575, оп.1, спр.73, арк.49зв. – 89зв.

22. Там само. – арк.119зв. – 141.

23. Лященко П.И. История народного хозяйства СССР: в 2 т. / П.И. Лященко. – Т. 2: Капитализм. – М.: Госполитиздат, 1956. – С. 484.

24. Вся Россия... – С. 1642.

25. ЦДІА України у м. Києві, ф.575, оп.1, спр.73, арк.25-44.

26. Вся Россия... – С. 1642.

27. Кустарные промыслы. Текущая статистика за 1896 сельскохозяйственный год. – СПб., 1897. – С. 172-174.

28. Вся Россия... – С. 1659.

29. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО), ф.3, оп.138, спр.126, арк.1-13зв.

30. ДАХО, ф.3, оп.232, спр.293, арк.2.

31. Вся Россия... – С. 2359.

32. ЦДІА України у м. Києві, ф.2090, оп.1, спр.106, арк.58.

33. Історія міст і сіл Української РСР. Харківська область. – К.: Інститут історії Академії наук УРСР, 1967. – (Серія книг «Історія міст і сіл Української РСР»: у 26 т. / голов. редкол.: П.Т. Тронько (голова) [та ін.]). – С. 16.

34. Крутіков В.В. Соціальна структура міської буржуазії України напередодні революції 1905-1907 рр. / В.В. Крутіков // Український історичний журнал. – 1992. – № 3. – С. 59.

35. Історія міст і сіл Української РСР. Херсонська область. – К.: Інститут історії Академії наук УРСР, 1972. – (Серія книг «Історія міст і сіл Української РСР»: у 26 т. / голов. редкол.: П.Т. Тронько (голова) [та ін.]). – С. 25.

36. Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область. – К.: Інститут історії Академії наук УРСР, 1972. – (Серія книг «Історія міст і сіл Української РСР»: у 26 т. / голов. редкол.: П.Т. Тронько (голова) [та ін.]). – С. 28.

37. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф.147, оп.1, спр.177, арк.69.

38. ДАОО, ф.3, оп.1, спр.66, арк.9.

39. Статистико-экономический обзор по Одесскому уезду за 1912 год. – Одесса, 1915. – С. 7.

40. Фабрично-заводская и ремесленная промышленность Одесского градоначальства Херсонской губернии и Николаевского военного губернаторства в 1898 году с приложением списка фабрик, заводов и сельскохозяйственных мельниц. – Одесса, 1899. – С. 4.

41. Там само. – С. 16.

42. Кустарные промыслы. Текущая статистика за 1896 сельскохозяйственный год. – СПб., 1897. – С. 169.

43. Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область. – К.: Інститут історії Академії наук УРСР, 1972. – (Серія книг «Історія міст і сіл Української РСР»: у 26 т. / голов. редкол.: П.Т. Тронько (голова) [та ін.]). – С. 26.

44. Там само. – С. 31.

45. Вся Россия... – С. 2478.

46. Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку... – С. 21.

47. Нестеренко О.О. Вказ. пр. – С. 110-111.

48. Історія народного господарства Української РСР: у 3 т. 4 кн. / [за ред. І.І. Лукінова, Т.І. Дерев'янкін, М.С. Герасимчука, В.О. Голобуцького, П.О. Хромова, В.П. Чугайова]. – К.: Наукова думка, 1983. – Т. 1. – С. 395.

49. Темірова Н.Р. Поміщики України в 1861-1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Н.Р. Темірова. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – С. 215.

Москалюк Микола *Загальні тенденції розвитку обробної промисловості в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.*

Розкрито особливості становлення та розвитку основних галузей обробної промисловості українських губерній Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. Зосереджено увагу на ключових галузях промисловості, їхніх регіональних особливостях розвитку. З'ясовано вплив основних факторів на динаміку розвитку промисловості.

Фабрично-заводська промисловість, відтісняючи на задній план мануфактуру, підкоряла собі селянські промисли, витісняла міське ремесло. Вона стала визначальним фактором порайонної промислової спеціалізації.

Ключові слова: обробна промисловість, Україна, губернія, Російська імперія, торгівля

Москалюк Николай *Общие тенденции развития обрабатывающей промышленности в Украине во второй половине XIX – начале XX в.*

Раскрыто особенности становления и развития основных отраслей обрабатывающей промышленности украинских губерний Российской империи во второй половине XIX – начале XX в. Сосредоточено внимание на ключевых отраслях промышленности, их региональных особенностях развития. Выяснено влияние основных факторов на динамику развития промышленности.

Фабрично-заводская промышленность, оттесняя на задний план мануфактуру, подчиняла себе крестьянские промыслы, вытесняла городское ремесло. Она стала определяющим фактором порайонной промышленной специализации.

Ключевые слова: обрабатывающая промышленность, Украина, губерния, Российская империя, торговля

Moskalyuk Mykola *General trends of manufacturing in Ukraine in the second half of XIX – early of XX century*

The features of formation and development of major manufacturing industries of Ukrainian provinces of the Russian Empire in the late nineteenth – early of twentieth century. The emphasis is put on key industries, their regional features of development. The influence of the main factors in the dynamics of the industry is investigated.

The manufacturing industry, pushing into the background manufacture, subjugated peasant crafts, supplanting the urban craft. It has become a determining factor in the industrial area-based specialization.

Keywords: manufacturing, Ukraine, province, Russian Empire, trade

Рецензенти:

Кривошея І.І., к.і.н., професор

Кринко С.Ф., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 28.03.2016 р.